

VÁLASZ PÉTER KATALIN, ERDŐ PÉTER, TÖRÖK JÓZSEF
opponensi bírálatára

Egy „epizód” Magyarország és a római Szentszék kapcsolataiból:

Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése

(Mikropolitikai tanulmány)

c. akadémiai doktori értekezésemről

Kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor előjáróban mindhárom opponensemnek megköszönöm alapos bírálatát, a rá fordított időt, figyelmet, hogy elvállalták a feladatot. Köszönöm az elhangzott értékeléseket, méltatásokat, melyekkel írásomat illették. És természetesen a kritikai észrevételeket, melyekre nemcsak válaszolok az alábbiakban, hanem a könyvváltozatban hasznosítani fogom őket. Munkám megjelentetésével részben emiatt vártam. A másik ok, hogy a véletlen egybeesés úgy hozta, Pázmány Péter érseki kinevezésének két év múlva lesz kerek 400. évfordulója, így a PPKE–MTA ‘Lendület’ Egyháztörténeti Kutatócsoportja talán megfelelő, nem pusztán reprezentatív, hanem tudományos formában emlékezhet meg majd erről az eseményről monografikus feldolgozásának megjelentetésével.

A bírálatok különféle tudományterületi, megközelítésbeli szempontok alapján értékelik disszertációm, ezért mindegyikre külön-külön, saját gondolatmenetét követve válaszolok. A kritikáknak természetesen van több közös pontja, ezekre az első előfordulásnál, összevontan térek ki.

ERDŐ PÉTER bíboros, az MTA rendes tagja a kánonjog és kánonjog-történet nemzetközileg elismert művelője. Nem csekély megkönnyebbüléssel olvastam, hogy értekezésem kánonjogi vonatkozású megállapításait nem vitatja. Az események megismeréséhez, megértéséhez az egyházjogot mintegy „segédtudományként” kellett hasznosítanom. A feltárt adatok beillesztése az egyházjog-tudományi diskurzusba nyilvánvalóan a kánonjogászokra vár majd.

Írásom alap kutatás jellege menti, hogy a fejezetek aránya egymáshoz nem teljesen harmonikus. A VIII. és IX. fejezet kirívó terjedelmi eltérése valóban csökkenthető lenne a lehetséges érseki ellenjelöltek részletesebb bemutatásával, amit PÉTER KATALIN is hiányol. Magam e téren eddig megelégedtem a levéltári kutatásokon alapuló kritikai igényű archontológiai alapadatok beépítésével és a vonatkozó irodalom meghivatkozásával. Azért, hogy már tudottnak tekinthető dolgokat ne írjak újra, mely irodalom azonban kétségkívül nem minden püspöknél bizonyul elégséges támpontnak.

A főszereplők bemutatásánál szándékosan alkalmaztam sajátos ritmust, használva olykor a késletetés dramaturgiai eszközét is, mint például Lodovico Ridolfi császári ügyvivő, vagy akár Melchior Klesl esetében. Utóbbinak, ahogy ezt TÖRÖK JÓZSEF észrevételezte, azért szerepelnek első elfordulásánál csak bibliográfiai adatai és marad el bemutatása, hogy majd egy külön fejezet szóljon róla és kapcsolatáról Pázmányhoz. A

kronológia mellé viszont egy rövid, a fontosabb szereplőket pár szóban bemutató „színlap” mellékelésére feltétlenül sort fogok keríteni a megjelentetendő kötetben.

Az értekezés szerkezetének megszokott előzetes bemutatásának hiánya a mikropolitikai narratívaszöveg sajátosságaira, a bírálatban említett soktényezős oknyomozó jellegre vezethető vissza. A szerkezet vázolását emiatt mellőztem, amit aligha tehettem volna meg, ha például korábban megjelent tanulmányaimat rendeztem volna össze valamely koncepció alapján disszertációvá. De valóban érdemes lesz majd a kötetben előrebocsátanom, hogy a disszertáció első felében számos új forrás, illetve a régiek újraértelmezésével, és csak az óhatatlanul szükséges szakirodalmi reflexiók kíséretében először megírom magát a „történetet”, s hogy az aprólékosabb, a szekundér jellegű irodalmat is felölelő historiográfiai reflexió, illetve az okok és a tágabb történeti kontextus felvázolása a munka második felében található.

A kifogásolt elütések, melyek közül TÖRÖK JÓZSEF pár vidámabb – a helyesíráss-ellenőrző automatizmusának és épp lankadó figyelmem elegyének felróható – példáját felsorolja, sajnos ekkora anyag- és adatmennyiségnél elkerülhetetlenek. A lezárt kéziratot gondos olvasószerveztő is átnézte (az áttekintést megkönnyítő kronológiát például az ő javaslatára állítottam össze). Csak remélni merem, hogy más, védeésre benyújtott kéziratokkal egybevetve a formai igényesség terén nem nagyon kell szégyenkeznem. Az észrevételezett elírásokat köszönöm, már át is vezettem őket.

Mindhárom bírálatban szerepel, hogy a helyenként olvasmányos fejezeteket nehezen befogadható részek váltják, illetve általában jellemző lapidáris stílusom itt sokszor az ellenkezőjébe csap át. A kiegészítő jellegű római kutatások jelentette szünetek miatt meglehetősen hosszúra nyúló írás során – bár igyekeztem az olvasót nem szem elől téveszteni –, elsődlegesen arra törekedtem, hogy amit leírok, az összegyűjtött forrásokból kikövetkeztethető összes árnyalatában ‘igaz’ legyen. A történeti valóság pedig meghatározott csomópontokban igencsak bonyolult tud lenni. A szövegben olykor ez tükröződik vissza. Meggyőződésem, hogy bizonyos vonatkozásokban az ilyesfajta alapkutatást egyszerűen nem lehet túlírni, s ha már a jórészt a vatikáni gyűjteményeknek köszönhető szerencsés forrásadottságok lehetővé teszik, hogy 400 év távlatából helyenként nem várt mélységben feszegetjük a történeti megismerhetőség határait, akkor azt tegyük is meg. Abban az esetben viszont, ha nem éreztem a dokumentumokban kellő támpontot, megálltam. Emiatt nem próbáltam magyarázni a Kúria kezdeti hallgatását 1615 novemberében Pázmány esetleges érsekségéről. (Elképzelhető egyébként, hogy az Államtitkárságon egyszerűen csak tiszteletben tartották a prágai udvar jogát a kezdeményezésre a prímási szék betöltésénél.)

Pázmány jezsuita rendben belüli konfliktusait, hogy valóban karthauzi szerzetes akart lenni LUKÁCS LÁSZLÓ (és SZABÓ FERENC) részletesen és elégségesen feldolgozták, ezzel az egyébiránt fontos, és joggal érdeklődésre számot tartó kérdéssel ezért foglalkozom csupán utalásszerűen.

A jegyzetekben hozott forrásszövegek bőségét az indokolja, hogy megállapításaim ellenőrzéséért ne kelljen esetlegesen Rómáig utazni. A disszertáció kéziratosa műfaja ezt megengedni látszott. A kötetváltozatban – már csak a szövegtükör jelentette korlátok miatt is – nyilván jelentősen húzni kell majd belőlük. Ennek köszönhetően viszont az értekezés világhálón publikált kézírata a kötet megjelenése után sem válik idejétműlttá, bizonyos olasz és latin levéltári szövegek csak itt lesznek majd elérhetőek.

Az V. fejezet 94. oldalán kifogásolt mondatot valóban át kell majd fogalmaznom úgy, miszerint „V. Pál végső célja a szomaszka szerzetességgel az esztergomi érseki kinevezés volt és nem a rendváltás maga, ezért elégedett meg végül azzal, hogy Pázmány csak ideiglenesen legyen a rend tagja”.

Valóban nem lehet biztosan tudni, hogy a kuriális megerősítési procedúrát bíboros protektorként felügyelő Franz von Dietrichstein figyelmét római ágense, Giacomo Olivieri jelentésében tényleg elkerülte-e Pázmány pápai szóbeli felmentése szomaszka örökfogadalma letételének elmaradása miatt. Az biztos, hogy ezt Pázmánnyal később ő sem tudatta. Ami miatt mégis ezt valószínűsítem: 1. Olivieri hetente hihetetlenül bőséges információáradatot zúdított – óriási szerencsénkre – az Olmützben rezideáló bíborosra az Örök Városból 2. Pázmány ekkor még sok szempontból a jövő ígérvénye, nem biztos, hogy az ekkor már 18 éve bíboros, elképesztően kiterjedt európai kapcsolatrendszerrel ápoló Dietrichstein behatóbb figyelmet szentelt volna a kinevezésével kapcsolatos jogi problémáknak.

A főpapkinevezés kuriális ügymenetéről valóban írtam már máshol (*Barokk pápaság*, 2004), és fogok is még Pázmány – alább említésre kerülő – kánoni kivizsgálása jegyzőkönyve kapcsán. Ezt tehát ezért mellőztem. Tényleges példán keresztül bemutatott – a korban sok problémát okozó – kúriai bullaspedícióról viszont még nem. A fennmaradt dokumentumok tükrében nehezen tudtam volna lemondani arról, hogy ne Pázmány kapcsán tegyem meg. E részfejezet külön tanulmányban is publikálom. Megfogadva a kritikát, elképzelhető, hogy a kötetből ez a rész ki fog maradni.

TÖRÖK JÓZSEF a PPKE Hittudományi Karának professzoraként alapvetően az egyháztörténet, mint teológiai tudomány oldaláról fogalmazta meg bírálatát munkámmal, részben pedig munkásságommal kapcsolatban. Utóbbi az egyháztörténelem felé a bölcsészettudományok felől közelít, s annak politikai, diplomáciai, intézmény- és művelődéstörténeti, olykor pedig kutatástörténeti vetületeit vizsgálja, hasznosítja. Bírálatában felfigyel narratívaszövésem hármas szintjére: a) főszöveg, b) a főszövegbe iktatott, kisebb betűvel szedett szövegbetétek, c) a jegyzetekben tett megjegyzések. A szerkezet hierarchizált. A szövegbetétek fő rendeltetése, hogy a hosszabb idézetek, fontosabb szereplők bemutatása, historiográfiai reflexiók, esetleg lényegesebbnek vélt járulékos megjegyzések ne törjék meg a főszöveg gondolatmenetét. A jegyzetekben a hivatkozások mellett a járulékosabbnak gondolt megjegyzések, észrevételek sorakoznak. Az alkalmazott szerkesztésmód valóban bonyolítja az értekezés struktúráját, egyúttal azonban kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy a feltárt anyag a lehető legteljesebb feldolgozásra kerüljön. A kialakuló képet szerkezetileg így akár három dimenziósak is tekinthetjük. Valóban található egy szürke zóna a között, hogy mi került végül jegyzetbe, és mi szövegbetétbe, de ez az olasz szakirodalomnak is sajátja, ahonnan az eljárás módjára átvételre került.

A bírálat emellett kiemelt, pozitív figyelmet szentel annak a módszernek, amely a vatikáni bréve- és államtitkársági iratfogalmazványok betoldásainak, javításainak filológiai, grafológiai elemzésével jutatta el a disszerenst több kulcsfontosságú megállapítás tételéhez. Például, hogy Pázmány végül csak azért nem lett örökfogadalmas szomaszka szerzetes, mert a vonatkozó bréve fogalmazványából V. Pál maga húzta ki azt a császári diplomácia által javasolt kitélt, miszerint fogadalmát

Pázmány ne csak De Mara nuncius, hanem Klesl bécsi püspök előtt is letehesse. Így, amikor a nunciust menetközben más okok miatt leváltották, az érseki kinevezésig már nem maradt alternatíva a kánonjogi aktus teljesítésére. Disszertáciomban külön nem említettem, ezért itt pótolom, hogy a módszert a német historiográfia dolgozta ki, JOSEPH SEMMLER és ANDREAS KRAUS, akiknek köszönhetően szinte az összes, a pápai állam- és brévetitkárságok iratain feltűnő kéz írása beazonosításra került a Borghese-, Ludovisi- és Barberini-korszakból. Eredményeiket említett *Barokk pápaság* c. könyvemben részletesen is tárgyalom, melynek metodikai alapvetései nélkül aligha lettem volna képes e különleges kutatás diagnosztizálására, majd megvalósítására.

Rendkívül fontos mozzanatnak tartom, hogy másik két opponensem is elfogadja, TÖRÖK professzor pedig részletesen méltatja fő tézisemet: Pázmány érseki kinevezésére a Melchior Klesl által irányított császári, valamint a borghesianus pápai politika érdekegyezései mentén került sor. Vagyis, hogy érseksége alatt Pázmány Péter nemcsak a Habsburg-dinasztia magyarországi uralmának kiemelkedő támasza volt a rendi dualizmus kereteiben, beleértve ebbe érseksége első jelentős politikai eredményét, II. Ferdinánd magyar királlyá választását, miként másokkal egyetemben FRANKÓI VILMOS és SZEKFŰ GYULA kifejtették, *hanem már kinevezésének meghatározó, fő oka is a problematikus (végül a harmincéves háború kirobbanásához vezető) Habsburg-utódlás magyarországi biztosítása volt.*

Az adatszerű észrevételekre térve. Opponensem alapos munkáját dicséri, hogy a 34. oldal igencsak hosszúra nyúlt 86. lábjegyzetének 16., apró betűs sorában felfedezte: sikerült Menedékkőn karthauzi apátságot alapítanom. A jegyzetben annak igazolására hozok adatokat, hogy az 1608/8. évi törvény nem volt alkalmas rá, hogy meggátolja a rend birtokszerzését Magyarországon. A bírálatot olvasva rögtön Pázmányra gyanakodtam, hiszen az ő 1610. március 20-án kelt, a Szepesi Káptalanhoz intézett levele a hivatkozott forrás, de ő bölcsen csak *Lapis Refugii*-t említ. Ellenben a levelét kiadó HAUNY FERENC – 1906–1908 között a pesti Hittudományi Karon épp az egyháztörténet professzora – ír a fejezetében menedékkői apátságról a perjelség helyett (PÖL I, p. 39), amit óvatlanul átvettem. Nem állítom, hogy olykor nem szoktam morfondírozni hasonló dolgokon (például máig nem értem, hogy a 20. században Takács Menyhért jászói premontrei prépost miért használt apáti címet), de ennek a szakirodalomban 100 éve leledző hibának a korrigálásához épp HANUY professzori utódának kifinomult rendtörténeti tudása, érzéke kellett.

Ami Suarez és Pázmány viszonyát, illetve a kora újkori gyóntatói szerep összetettségét illeti, csak remélni merem, hogy dolgozatom, kíváltképpen az utóbbi téren inspirálni fogják a szorosabban vett, teológiai tárgyú egyháztörténeti kutatásokat a téma és Pázmány ilyen szerepének kibontására, ahogy ez a bírálatban szinte már megkezdődni látszik.

Opponensem gondos minuciozítására jellemző, hogy értekezésemben nem egyszerű elütésen alapuló, hanem ténylegesen hibás hivatkozást is talált a Pázmány esetleges alternatíváiként felsorolt csanádi püspökök, Veranchich Faustus és Herovich Mátyás szakirodalmi említésében. E hibákra az szolgál magyarázatul, hogy az archontológiai adatokat egy korábbi, még doktoranduszként elkezdett, majd évekig bővített, a 17. századi epizkopátus proszopográfiai elemzése alapjául szolgálni kívánó gyűjtésemből vettem. (Mely gyűjtés reményeim szerint valamilyen formában hasznosulni fog még,

például hogy egy kora újkori magyar egyházi archontológia kiindulópontja lesz, szerves folytatásaként a rangos középkori előmunkálatoknak.) Az adatgyűjtésben a könnyhivatkozások csak rövidítve szerepelnek. A hiba tehát akkor keletkezett, amikor JUHÁSZ KÁLMÁN könyvének rövidítését Veranchich esetében rosszul oldottam fel a disszertáció írása során, és a két 16. századi kötet közül kellő figyelmetlenséggel az első címleírását adtam meg. Bizonyíték erre, hogy a szócikk oldalszámai a második kötetre nézve pontosak, és Veranchich életrajzát adják ki. Herovich esetében a kötet jó, az oldalszám viszont valóban nem az egész szócikket, hanem csupán a főbb archontológiai adatokat közlő lapokat jelzik, ugyancsak említett adattárból átvéve. Szeged és az opponensi szülőváros Makó felcserélését azonban semmi sem menti.

PÉTER KATALIN, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, mint kifejezetten a 17. századdal és annak konfesszionális viszonyaival (is) foglalkozó történész bírálatának felfokozott várakozással néztem elébe. A kora újkor-kutatásban önmagában rangot jelent, ha elfogadja az opponensi felkérést.

Több, a társopponensekével korreláló kritikai észrevételére fentebb már kitértem, ezeket nem ismételtem meg. A 'mikropolitika', mint kutatási módszer méltatott alkalmazásáról annyit jegyzek meg, hogy valóban nem egyszerűen összefüggő esetvizsgálatok, részelemzések soráról van szó. Ugyanúgy, ahogy a 'mikrotörténelem' a társadalomtörténet terén sajátos módszert és megközelítést jelent, a mikropolitikai kutatás kora újkori viszonylatban a késő feudális társadalmi rendezőelvnek tekintett patrónus–kliens (magyar változatban familiáris) rendszert és működését igyekszik kitapogatni az európai politika folyamataiban és struktúráiban. A módszert a konfesszionalizáció elméletének megfogalmazásáról ismert WOLFGANG REINHARD az elmúlt évtizedben épp ugyanazon vatikáni *Fondo Borghese* dokumentumaira alapozva dolgozta ki, amely Pázmány történetének is egyik fő forrásbázisa.

Bírálóm biztos szemmel észrevételezte, hogy narratívámban azok a jezsuita rendben belüli támadások, amelyek az érseki kinevezés megakadályozására irányultak, aránytalanul nagy teret kapnak. A kinevezés történetéhez valamilyen módon ugyan kapcsolódnak, hiszen sikerük esetén Pázmányt 1616 őszén nem a prímási trónon, hanem az olmützi jezsuita kollégium egyik szerzetesi cellájának magányában találánk. A felerősödő támadások ilyen részletes tárgyalása még kirívóbb annak fényében, hogy a rendben belüli korábbi konfliktusokat, mint már előkerült, éppen csak érintem. A magyarázat itt is hasonló, csak éppen ellenkező előjellel. Míg ugyanis az eddig kurrensnek számító, és rendtörténeti kontextusban, bizonyos források közlése kapcsán továbbra is annak tekinthető kutatás, LUKÁCS LÁSZLÓ és SZABÓ FERENC Pázmány renden belüli korábbi problémáit (például cenzúra ügyét, bécsi előjárói akcióit) tapasztalatom szerint megfelelően interpretálta, az érseki kinevezés ügyében felerősödő morális vádak, rágalmak vonatkozásában ez már nem sikerült. Itt tehát a hiteles történeti rekonstrukció megalapozására egy kiterjedt dekonstrukciót kellett elvégeznem. E rész terjedelme ezért konvergál más, kétségtől történetileg jelentősebb fejezetek nagyságához.

Magában az eseménytörténet újraírásában az adatot, miszerint a morális vádak alól Pázmány testi fogyatékoságának felfedésével tisztázta magát, a fordulatos történelek sodrában éppen csak megemlítem. Hogy ezt az információt végül hosszas fontolgatás

után a tézisekként is szolgáló összefoglalásba illesztettem, és jelentőségére felhívtam a figyelmet, annak több oka van. Egyrészt illusztrálni, bizonyítani kívántam: az efféle mikropolitikai elemzések eredményei a politikai dimenziókon túl mennyire sokrétűek lehetnek. Másrészt Raphael Kobenzl páter beszámolóját Pázmány maga által kezdeményezett orvosi vizsgálatáról, a kutatás – noha a szöveget IVÁNYI BÉLA és LUKÁCS LÁSZLÓ egyaránt közzétette –, nyilvánvalóan azért mellőzte, mert teljességgel hiteltelennek, hihetetlennek tartotta. A vizsgálatot és eredményét azonban kutatásaim során a vatikáni titkos levéltárból előkerült, mind a *Fondo Borghese*-ben, mind pedig a *Segreteria di Stato* levéltárában fennmaradt államtitkársági forrás hitelesíti. E hitelesítés pedig jelentősen módosítja az eddigi Pázmány-képet, mely módosítás kellő szakirodalmi recepciója valóban összetett interdiszciplináris vizsgálatot kíván. Eme, munkám során feltárt és opponensem által is kellően súlyozott eredménynek a közlését azért éreztem helyénvalónak, mert a vizsgálat lefolyásáról tudósító alapforrás is Pázmánynak a rendből kifelé, az érseki trónhoz vezető útjával kapcsolatos szakirodalomban jelent meg. Végső érvem mindazonáltal az, hogy az adatközlésen és a probléma jelzésén túl magam ezzel a kérdéssel sem írásban, sem szóban nem kívánok többet foglalkozni. Itt is megjegyzem azonban, hogy esetlegesen szó lehet egy pázmányi közreműködéssel végbevitt *dissimulatio*ról, aminek azonban kevesebb esélyt adok, és ami egyébiránt szintén módosítaná, csak más irányban az eddigi Pázmány-képet. Jelesül, hogy valószínűsíthető klesli hatásra (a vizsgálat iratait a császári diplomácia azonnal továbbította Rómába) Pázmány machiavellisztikus eszközökkel élt az érsekség elnyerése érdekében.

Külön köszönöm Pázmány kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvének disszertációm legkorábbi, 2003-as elő publikációm alapuló felidézését. Jelen kötet gerincét ugyanis az e kutatás során előkerült források, mindenekelőtt a történeti szóbeliség megragadását is lehetővé tevő, az ügymenethez kapcsolódó ágensi, rezidensi jelentések alkotják. Magam tulajdonképp e, biográfiai szempontokból teljesen még ki nem aknázott – és majd újabb problémákat felvető – forrás közzétételére készülődtem, amikor fokozatosan kezdtem felismerni: négy évszázad porrétegét alaposabban letisztogatva nemcsak számos részletében, hanem kerek egészében is más kép bontakozik ki a pázmányi életpálya legjelentősebb fordulatáról, mint ahogy az eddigi irodalom alapján látni lehetett. Mely képben az alaptónus tényleg nem is annyira szorosabban vett egyház-, mint inkább köztörténeti jellegű, és plasztikusan csak az európai politika palettáján értelmezhető.

Az összefoglalás/tezisek célja kettős volt: egyfelől a legfontosabb új eredmények kiemelése, másfelől szorosan ide kapcsolódva a bonyolultabb és részletezőn megírt történetek áttekinthetőbbé tétele rövidebb formában. Egyes, adottságaiknak köszönhetően eredeti helyükön egyszerűbb szerkezetű, olvasmányosabb részek csupán egy-két mondatban kerültek már összegzésre. Ilyen akár a turóci prépostság és az 1608. évi jezsuitaellenes 8. tc. további sorsa, vagy az érsek Pázmány és a jezsuita rend kapcsolata alakulásának elemzése. E részfejezetek megírása mutatja, hogy témámat meghatározóan alapkutatási irányban lehetőség szerint igyekeztem kinyitni. A kutatás során átvizsgált forrásokban: a kiadottakon túl a nagyszombati jezsuita kollégium anyagában, a jezsuita generális válaszleveleiben, de még Dobronoky páter naplójában és leveleskönyvében sem találtam azonban utalást Pázmánynak, a főpaprak lelki életére, gyóntatójának személyére. Persze nem kizárt, hogy fontos adat elkerülte a figyelmemet,

és a védésen jelenlévő Pázmány-kutatók tudják a választ. Magamat nem tartom ilyennek, értekezésem témájához is a magyar–szentszéki kapcsolatok szisztematikus vizsgálata felől érkeztem.

Kénytelen vagyok tehát analógiákra hagyatkozni. KNAUZ NÁNDORNak köszönhetően régóta ismeretes, hogy Pázmányt jezsuita szabású bíborosi reverendában temették el, melynek nyomán feltételeztem, hogy érsekként is hasonlót viselt. E sajátosság egyébként csupán avatott szem számára észrevehető, hiszen a jezsuita rendi öltözék lényegében nem különbözik a világi papok viseletétől. Ha Pázmány fontosnak tartotta jezsuita identitásának e külső, accidentális jegyét, vélhetően a szubsztanciák terén is ragaszkodott a serdülőkorától élete 46. évéig követett jezsuita tradícióhoz, lelkiséghez, és végezte a napi elmélkedéseket, évenkénti lelkigyakorlatokat, bár erre kötelezve már nem volt. Neveltjéről és utódáról, a mentorát egészen végső nyughelyéig követő Lippay Györgyről tudjuk, hogy rendszeresen bevonult jezsuita rendházakba lelki rekreációra. Ilyen alkalmakkor a világi ügyektől is hermetikusan elzárta magát. Ezért nem tartom kizártnak Pázmány esetében sem hasonló *exercitia* végzését.

Ki lehetett a gyóntatója? Míg az uralkodók lelkivezetői könnyen beazonosíthatók, alsóbb szinteken ez már problematikusabb. Pázmány ilyen szerepéről Forgách Ferenc mellett csupán a Habsburg-diplomácia elejtett közléséből értesülünk. A már említett Lippay György gyóntatóját, a jezsuita Trinckel Zakariást is mindössze egy hozzá címzett prímási levél külcímzéséből tudjuk azonosítani. Lippay 1663-ban küldte őt többek között Philipp Miller S.I. császári gyóntatóhoz, hogy járjon közben I. Lipótnál és másoknál bizonyos ügyekben, például Zrínyi Miklós érdekében. Ez az adat azt is mutatja, hogy Claudio Acquaviva generális TÖRÖK professzor által idézett utasítása ellenére a gyóntatók (és nemcsak az uralkodói lelkivezetők) tevékenysége nem volt teljesen politikamentes a 17. században. Az azonban mindenképpen párját ritkítja, hogy át is üljenek spirituális mentoráltjuk helyébe, miként Pázmány Péter esetében történt.

Befejezésül azon reményben köszönöm meg ismételten opponenseim bírálatát, értékelését, hogy válaszomat kielégítőnek és elfogadásra érdemesnek találják.

Budapest, 2014. március 31.

TUSOR PÉTER